

Прикази

Осврт на цркве у Боки Которској у књизи д-ра В. Р. Петковића „Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа“

Прошле године Српска академија наука објавила је међу својим издањима и врло опсежан и важан рад познатог нашег научника, академика д-ра Владимира Р. Петковића, под насловом „Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа“.

У овој значајној књизи наведени су многи наши црквени споменици од најстаријих времена до XVIII в. из свих области у којима наш народ живи, или је живио, а од каснијих писац је настојао да спомене оне, у којима се налази која нарочита знаменитост.

Књига је, углавном, подијељена у три дијела: у првом дијелу је азбучни преглед цркава и манастира као и мјеста у којима се ове грађевине налазе, у другом дијелу је литература, а у трећем су илустрације главнијих споменика.

У предговору аутор истиче, да је сасвим појмљиво да у овако опсежном раду мора бити извјесних празнина не само због опсежности предмета, чија је разрада посао цијелог једног живота, него и због тога, што засијеца у области читавог низа наука (историје, језика, епиграфике, палеографије, нумизматике итд.). Он даље наглашава, да ће се сматрати да је успио у овом свом замашном подухвату, ако буде дао потстрека да се објективном критиком, допунама и исправкама евентуалних погрешака што више допринесе, да би се тако могао донијети коначан суд о развјетку и карактеристици старе српске умјетности, а према томе и о важности и значају појединих старих српских црквених споменика. Тиме он позива на озбиљан научни рад у овом правцу. Прихватајући позив д-ра Петковића, у жељи да ово његово животно научно дјело буде још тачније и потпуније како би што боље одговарало постављеној сврси, проучили смо темељито све оно, што се у књизи налази забиљежено о црквама и манастирима на подручју Боке Которске, или боље на подручју негдашње Бокоторско-дубровачко-спичанске епархије, те ћемо, да бисмо се унеколико одазвали позиву уваженог научника, овдје, уз највећу објективност, изнијети све што смо запазили да би

требало допунити, измијенити или исправити. Надамо се, пак, да ће прије или касније слиједити слични чланци из пера и других научних радника за цркве и манастире у осталим крајевима НРЦГ, а тако и широм цијеле наше државе, као и крајева изван граница наше земље, гдје се наши стари црквени споменици налазе. Тако би ово важно научно дјело д-ра Петковића добило за науку још већи значај

Почећемо редом:

На страни 2 под „Александар свети“ наводи се црква у Љешковићима (Љешевићи) у Далмацији, за коју се, позивом на Фарлатијево дјело „*Illyricum sacrum*“ VI, стр. 472, каже да је год. 1455 била још православна. Црквица св. Александра (у народу позната под именом св. Лесендра), иначе посвећена св. Харитону, постоји и данас у селу Љешевићима, које се раније називало и Љешковићи, у Грбљу, у Боки Которској, те је и данас православна.

На стр. 3 под „Ана св.“ наводи се под 2) црква у Кутима (у Далмацији) под тим насловом, те се даље каже, позивом на Споменик САН XXVIII, стр. 28, да су код ове цркве сахрањени јунаци, изгинули год. 1687 на Каменоме. У овоме селу није никада била, нити данас има црква св. Ане, па, према томе, код исте нијесу могли бити ни сахрањени јунаци изгинули год. 1687 на Каменоме тј. у доба када су се водиле борбе с Турцима око ослобођења Херцегновога, које и Његош спомиње у „Горском вијенцу.“ Цитирани навод у Споменику XXVIII узет је из Српско-далматинског магазина г. 1849 стр. 51, али није тачан.

Црква св. Ане, римокатоличка, а не православна, постоји и данас, али не у Кутима, већ на једном брежуљку у непосредној близини Херцегновога, између манастира Савине и града. Код ове цркве је, уз раније старо гробље пространо војничко гробље, гдје је покопан велик број војника из Првог свјетског рата. Ову црквицу саградише Шпањолци за свог кратког боравка у Херцегновоме год. 1538. Традиција каже, да је на мјесту данашње црквице постојала црква св. Петке из доба Немањића, па да су је Турци срушили год. 1483, када су освојили Херцегнови¹⁾. И данас се земље, које су у близини ове цркве, називају „Петковина“.

На стр. 23 споменуто је село Бечићи са старим црквама св. Николе и Преображења. Ми ћемо додати да постоји предање, да је између цркве св. Томе и Видовдола била родна кућа Стевана Штиљановића, посљедњег паштровског кнеза. Ту су у близини, на једној висоравни крај мора, Паштровићи, по савјету епископа Герасима Петрановића, оградиле цркву, која је посвећена св. Стевану Штиљановићу.

¹⁾ Томо К. Поповић, Херцегнови, истор. биљешке I, Дубровник 1924, стр. 40.

На стр. 25 наведено је село Бијела „у области Ерцег-новог са црквом Риза Богородице, која је једнобродна са полукружном абсидом и звоником. Има остатака фресака из XIV вијека“. На стр. 347 писац се позива на **Старинар III** (1924—1925) стр. 158. Овдје ћемо одмах истакнути, да је позивање на наведени **Старинар III**, погрешно. У овом **Старинару** је на цитираној страници наш кратки рад, који се не односи на цркву Ризе Богородице, него на цркву св. Госпође (Рођење Богородице) у Бијелој. Цркву св. Госпође, која датира из доба цара Душана, како то каже и И. Кукуљевић Сакцински³⁾, аутор је изоставио, а ова је црква са пространим гробљем много старија и важнија, него многе цркве, које су у овој књизи споменуте. У једном старом гробу код ове цркве нађен је год. 1909 которски сребрни новац са ликом св. Трифуна и цара Душана, који је и данас сачуван. О парохиској цркви Ризе Богородице ми смо писали у **Гласнику** Земаљског музеја у Сарајеву г. 1920 на стр. 273—294, што аутор правилно цитира и у **Гласнику** Српске православне патријаршије год. 1925 бр. 24 на стр. 372—374.

У старој апсиди ове цркве налазе се фреске, како изгледа, не из XIV, него из XIII вијека, то би биле међу најстаријима у НРЦГ, али није тачно да је архитекта Ђ. Бошковић ту, између осталог живописа, нашао и лик некога „архиепископа“ Данила, већ некога „епископа“ Данила, покрај којег је запис на грчком језику, који смо ми у споменутом нашем чланку у **Гласнику** Земаљског музеја публиковали. О овом епископу Данилу пишемо на другом мјесту. Стара црква Ризе Богородице била је порушена г. 1824, али је стара апсида остала нетакнута. На мјесту старе ограђена је нова, данашња црква, која има тако двије апсиде: нову и стару, те се из нове улази у стару, у којој се налазе остаци старих фресака.

Покрај православне цркве св. Петра и Павла у Бијелој, која се помиње у документима из почетка XVIII в., треба навести и римокатоличку црквицу св. Петра у Бијелој, у чијим се зидовима налазе узидани многи архитектонски улошци старог бенедиктинског манастира св. Петра⁴⁾, по којему се село Бијела називало у средњем вијеку и село св. Петра (Sti Petri)⁵⁾. Ова црквица св. Петра, по мишљењу д-ра Цвита Фисковића⁶⁾, изгледа да потиче из XIII в. Овдје је, како неки мисле, био онај манастир S. Petri de campro (а не онај код Требиња), који између осталих бенедиктинских манастира у Боки, помиње папа Климент VI и писмом од 6 јануара 1346 позивље цара Стефана Душана, да га врати

³⁾ Ј. Кукуљевић-Сакцински, Путне успомене из Хрватске, Далмације, Арбаније итд. Загреб 1873.

⁴⁾ И. Д. Шеровић, Остаци старог бенедиктинског манастира св. Петра у Бијелој, у Боки Которској, Старинар III, Београд 1925, стр. 151—156.

⁵⁾ Иво Стјепчевић, Котор и Грбаљ, Сплит 1941, стр. 90, примједба 64.

⁶⁾ Усмено саопштење приликом посјете овој црквици у љету г. 1951.

Которској бискупији, јер да су ове манастире цареви претходници бесправно запосјели⁶⁾).

На стр. 39 наведен је манастир Махине у Боки Которској, за који се каже, да је посвећен Ваведенију, те да се у њему налази гроб владике Данила. На стр. 57 ове књиге спомињу се манастири Подострог и Подмаине близу Будве са двјема црквама, посвећеним успенију Богородице и св. Петки. Пошто се овдје догодила читава збрка, то се ово мора разјаснити и исправити. Треба одмах нагласити, да је манастир Махине идентичан са манастиром Подострогом, те је, дакле, **манастир Махине и манастир Подострог један исти манастир**. У близини манастира Подострога, недалеко од пута за Будву, налази се манастир Подмаине са црквом св. Петке. У ствари су оба манастира у Подмаинама. М. Црногорчевић, који је писао о овим манастирима, манастир Успенија назива Подострог, а манастир св. Петке Подмаине.⁷⁾ Под овим називом забијежен је манастир св. Петке и у свим епархијским шематизмима негдашње Епархије бококоторско-дубровачко-спичанске. Када се имају на уму ови називи, не може се догодити пометња као што се догодила у овој Петковићевој књизи.

На стр. 48 наведена су, по Црногорчевићу, Брда код Превлаке у Боки Которској са црквама св. Спаса, св. Срђа и св. Госпође. За цркву св. Спаса се каже да је претворена у кућу, само је остао звоник на два спрата, а да су Кртољани у прошлом вијеку подигли у средини свог села цркву посвећену св. Спасу. Црква св. Срђа, да је у рушевинама, а црква св. Госпође, „која је постојала г. 1594, а спомиње се 1605“, да је сасвим обновљена г. 1843. Из ове стилизације би се рекло као да је и црква св. Госпође била на Брдима. Међутим на Брдима није било никада цркве св. Госпође, него је у средини Кртола, у селу Радовићима, постојала црквица св. Госпође (Успеније), која је год. 1843 проширена и сасвим преграђена⁸⁾, те је то највећа и најљепша црква у Кртолима. Св. Спас је саборна црква за сва кртољска села, а бивша Општина кртољска имала је на своме печату слику Вазнесенија.

На стр. 49 споменута је Будва са црквицом св. Саве Освећеног, која је напуштена. Ова је црквица врло знаменита старина код које је Балша III издао г. 1414 своју повељу манастиру Прасквици, како се у једном сачуваном препису, по свој прилици из XVII в., каже: „у Старом Граду пред светијем Савом“, а познато је, да се је Будва у средњем вијеку називала у документима на нашем језику: Стари Град.

У Будви је постојала још једна знаменита црквица, позната под називом „св. Марија de Castello“, која у овој књизи није споменута. Ова црквица, за коју се каже да је била доста мале-

⁶⁾ Theiner. Vetera monumenta Slavorum meridionalium, Vol. I, стр. 214-216.

⁷⁾ М. Ш. Црногорчевић, Цркве и манастири у Општини будванској. Задар 1901, стр. 8 и 15.

⁸⁾ Срп. далматински Магазин г. 1866 стр. 163.

них размјера, порушена је потпуно око г. 1888, а на њезином је мјесту било подигнуто неко војно складиште. Колети нам је сачувао неколико врло важних података о овој црквици у познатом дјелу »*Illyricum sacrum*« (Vol VII. стр. 209, 211, 217), гдје се каже, да у Будви постоји Кастел св. Марије по храму и манастиру посвећеном Богородици, који на томе мјесту саградише монаси »грчког« обреда и ту обитаваху. За овај храм, каже даље Колети, да је прастар (*vetustissimum*) и да му је на зиду био урезан натпис »*sermonis rasciani*«, дакле, на српском језику. За Будву наводи Колети да је била пуна Срба, по роду додуше Словена, али присталица догмата и обреда грчкога, који се такође назива и рашким (српским)."

На стр. 61, гдје се говори о селу Врановићима у Грбљу, спомиње се, између осталих, и црква св. Стефана, за коју се каже, да је, по традицији, ту био манастир. Овдје ћемо истакнути, да се у зидовима ове цркве (доњи праг врата) и у самој цркви налазе фрагменти архитектуре, како неки стручњаци мисле, из VI в. То није још ништа детаљно проучено.

На стр. 71, гдје се спомиње црква св. Луке у Гошићима у Кртолима, за коју се ту каже да, по традицији, потиче из XII в., треба навести, да је ту био негда истоимени бенедиктински манастир, који се спомиње са осталим бенедиктинским манастирима у Боки у споменутом писму папе Климента VI од 6 јануара 1346, упућеном цару Душану. Изгледа да је ту био бенедиктински манастир прије XII в. О овој цркви писано је и на страни 136 ове књиге, тамо гдје се говори о једној сасвим другој цркви, а то о цркви св. Јована у Ђурашевићима у Кртолима, па је то требало, да би било прегледно и да се види да се овдје ради о истој цркви св. Луке, написати у истом чланку на стр. 71, те би то онда била цјелина.

На стр. 112 ријеч је о селу Ђеновићима са црквама св. Стефана, св. Симеона Столпника и св. Спиридона. Црква св. Стефана са пространим старинским гробљем много потсеја на цркву св. Госпође у Бијелој из доба цара Душана. И на једном гробу код ове цркве налази се украс у облику плетенице као и на једном гробу код цркве св. Госпође. Црква св. Симеона Столпника, чија је унутрашњост пострадала у прошлом рату, како се мисли, потиче из XVI в., а црква св. Спиридона уза саму морску обалу, ограђена је г. 1870, те у истој нема никакве старине, или нарочите умјетничке знаменитости.

Око посједа негдашњег манастира Жањица у Луштици, о којему се говори на страни 116 ове књиге, много су се у прошлости борили и парничили православни и католици. Изгледа да је судбином овог манастира одлучио манастирски печат, који се на-

*) П. Д. Шеровић, Некадашња црква „S. Maria de Castello“ у Будви — Гласник Народног универзитета, Котор 1940, стр. 44 и 45.

шао негдје у мору, а који је касније био похрањен у манастиру Савини, те је исти био досуђен православнима. Црквица, која је данас скоро потпуно празна, није парохијска, нити је то била у прошлости.

На страни 153, гдје се говори о црквама у Котору, за саборну православну цркву св. Николе тврди се да је подигнута на мјесту гдје је Никола Бућа, протовестијар цара Душана, био саградио цркву доминиканцима г. 1335. Међутим, познато је, да Никола Бућа није саградио цркву и манастир у Котору, гдје је данас православна парохијска, а раније, док је било сједиште епископа у Котору, катедрална црква св. Николе, него у Доброти, покрај ријеке, на мјесту које се данас зове Табачина. Када је пријетила навала Хајрадина Барбаросе на Котор, били су од млетачких власти порушени и црква и манастир, да се не би ту Турци утврдили.¹⁴⁾ Пред мало година, када се градила велика електрична централа, крај ријеке у Доброти, у непосредној близини Котора, наишло се на остатке овог манастира и цркве, што је био Бућа саградио. Када је минула опасност од турске навале и кад су се прилике у граду средиле, доминиканци су саградили манастир и цркву св. Николе у граду. Французи су год. 1808 претворили манастир у касарну, а цркву су мало касније предали православнијем грађанима которским, који су у граду имали само малу цркву св. Луке с капелом св. Спиридона. Уочи Божића год. 1896 пострада од пожара и црква и манастир. Данашња црква св. Николе ограђена је на истом мјесту и освећена године 1909.

Да би се знала важност црквице св. Андрије у Кривовицама у Грбљу, која се спомиње на стр. 155 ове књиге, треба нагласити да је ова црквица поплочана неком врстом старог мозаика и да се убраја међу најстарије бокељске цркве, те се још каже да је ту био негда и манастир. А и остале црквице овога села сматрају се врло старим. На звону цркве Ризе Богородице, које је ливено у Млецима, забиљежена је година 1734.

На стр. 157 наведене су цркве у селу Крушевицама у Општини херцеговској. Ту се каже да је црквица св. Јеремије грађена г. 1688. То је сасвим погрешно. Погрешка се увукла у шематизам православне епархије бокоторско-дубровачко-спичанске и тако се понављала из године у годину. Из шематизма прешла је погрешка и у радњу проте С. Накићеновића „Бока“ антропогеографска расправа (**Српски етнографски зборник XX**, Београд 1913) на стр. 502, на коју се писац и позива. Ова црквица саграђена је на брду високом 718 м., које је по њој и име добило, и то као завјетна црквица, али не год. 1688 већ г. 1868 како исправно пише у првим свескама споменутог шематизма.

¹⁴⁾ Иво Стјепчевић, Катедрала св. Трипуна у Котору, Сплит 1938 стр. 62 и 63.

До иза овог рата било је старих људи, који су се још сјећали када се ова црквица градила у њихову дјетињству. За цркву св. Јована у крушевичком засеоку Калиможу традиција каже да је врло стара, а и по начину, како је иста грађена, рекло би се заиста да није млађа од XV в. У цркви се сачувао низ икона на иконостасу, на којему је забиљежено да се правио г. 1754 „када се огради св. Никола“, тј. црква св. Николе у засеоку Репајама, која је прије неколико година потпуно преграђена и проширене. У споменутој радњи Накићеновића на стр. 502 пише, да црква св. Јована има звоник са три окна, међутим звоник има само једно окно за једно звоно.

На стр. 163 споменута је црква св. Јована на Кумбору, која уопште не постоји. На врху брда Ивановстана налазе се трагови рушевина неке цркве, за коју народ каже да је ту била црква св. Ивана, по свој прилици из доба Херцеге Стјепена, или, можда. Немањића. Можда се под црквом св. Јована у овој књизи подразумевају ове рушевине св. Ивана.

На стр. 164 гдје се говори о селу Кутима (стара Драчевица), требало је споменути велику и лијепу парохиску цркву св. Тројице која потиче из XVII в., а данашњу је форму добила касније. — За цркву св. Госпође, која се налази у пољу у Кутима, а која је малих размјера и врло стара, треба споменути, да предање казује да је то најстарија црква у овим крајевима и да су је Срби са Грцима у три ноћи оградиле, јер да преко дана нијесу смјели од неких завојевача. Код ове цркве, а не код св. Ане, која уопште не постоји, приповиједа се да је покопано 300 Херцеговаца и Црногораца, који погинуше г. 1687 на Каменоме. — Црква св. Јована је у рушевинама. Каже се да је из доба Херцеге Стјепана и да је ту негда био женски манастир. — Црква св. Андрије потиче из XVI в.

На стр. 174 спомињу се Лешевићи у Грбљу са црквом св. Ђорђа, на стр. 176 спомињу се Љешевићи у Грбљу с црквама Успеније Богородице, св. Никола, св. Ђорђе, св. Харитон и св. Петка, а на стр. 175 спомињу се Лешковићи позивом на цркву св. Александра. Међутим и Лешевићи и Љешевићи и Лешковићи нијесу три различна села, него једно те исто село, које се назива Љешевићи у Доњем Грбљу, а црква св. Харитона позната је у народу као црква св. Александра (Лесендра). — У селу Мардарима у Луштици постоји заселак Љешковићи, али ту нема цркве.

На стр. 194, гдје је говора о црквама у Мокринама, требало је казати да су све ове цркве доста старе (XVII вијек), а нарочито црква св. Крста, која је, изгледа још старија.

У селу Мрковима у Луштици не постоји црква св. Петра, како је то погрешно наведено на стр. 202 ове књиге, већ црква св. Петке, која је засидана год. 1600 и која је живописана. Погрешка је у споменутој расправи Накићеновића на стр. 355, те је одатле

пренесена у ову књигу. Црква св. Петра и Павла, за коју се држи да потиче из XIV в., налази се у селу Бргули-Мардари.

Црква св. Николе у Баошићима, која се спомиње на стр. 214 проширена је год. 1802, а саграђена је много раније, како изгледа у XVII в., а можда и раније. И данас се јасно распознаје на зиду колика је била стара црква.

Покрај црквице св. Ђорђа у Доњем Ораховцу, у којој је сачуван стари живопис, а која је наведена на стр. 228, треба споменути и црквице у Горњем Ораховцу: рушевине св. Вартоломеја, св. Петку у Клавићима, св. Јована Богослова на Убалцу, Усјековање главе св. Јована у Велинићима и Зачеће св. Јована у Вељем Селу, за које се држи да су старе, те су важне и за проучавање старих ораховачких насеља.

На стр. 243, гдје се говори о селу Пелинову у Горњем Грбљу, спомињу се цркве св. Недјеља, св. Петар и св. Тројица. Црква св. Тројица највећа је сеоска црква у цијелој Боки. То је саборна црква кнежине Тујковића, једне од четири кнежине на које је био раздијељен читав Грбаљ, те је по овој цркви ова кнежина била позната под називом: Кнежина св. Тројице. Данашња црква је подигнута год. 1858, пошто је год 1853 порушена мала старинска, истоимена црква. Црква св. Николе, у Пелинову коју писац спомиње на стр. 218 налази се управо код цркве св. Тројице. За исту се ту каже, да је саграђена и живописана г. 1718. Тачно је, да је црква живописана наведене године, те је њен живопис који претставља читав годишњи календар један од најбоље очуваних у Боки, али је иста саграђена раније. Око св. трпезе урезан је запис из год. 1624.¹¹⁾

На стр. 245 спомиње се под бр. 3 црква св. Петке у Главатићићима у Грбљу, те се каже да је црква подигнута, када су Турци разорили град Грисполи код Бигова, а одмах затим под бр. 4 наводи се црква св. Петке у Гришпулу (Бока Которска), за коју се каже да је ограђена г. 1714 позивом на Љ. Стојановића, Записи, II, 2250. Овдје треба разјаснити слиједеће: у цитираном запису код Стојановића спомиње се, да је год. 1714 нађена у Брчелима нека биљешка, да су град Гришпули (Grispoli) разорили Турци, али се не каже које се године то догодило и да су калуђери из манастира св. Николе прешли у Брчеле у Црмницу и ту се смјестиле у манастир такође св. Николе. Породице Тичићи, Лазаревићи, Микијељи и Петричевићи, да су се населиле у данашњим Главатићићима у Грбљу и ту оградиле малу цркву св. Петке, јер да су имале и истоимену црквицу у Гришпулу, дакле, како се из предњег види, данас нити постоје град Гришпули (Grispoli или Gripoli) попа Дукљанина, што би имало да значи исто што и Грбаљ), нити црква св. Петке у истоме, него у Главатићићима, о којој смо већ го-

¹¹⁾ П. Д. Шеровић, Стари натписи и записи, Гласник Народног универзитета бр. 1—3, Котор 1938, стр. 48.

ворили. Година 1714, која се у овој књизи наводи као година постанка цркве св. Петке у Гришпулу, то је, дакле, година када је споменута биљешка нађена у Брчелима.

На стр. 255 спомиње се неки Поборски манастир у Боки Которској код села Горњи и Доњи Побори са црквом св. Недјеље и њеним филијалама св. Јована и св. Ђорђа и позива се на Гласник Географског друштва 7—8 и на шематизам источно-православне српске патријаршије. Све ово треба исправити, јер није тачно. У Доњим Поборима постоји само парохиска, а не манастирска црква св. Недјеље, а у Горњим Поборима су сеоске филијалне цркве св. Јована и св. Ђорђа. Овако стоји и у споменутом шематизму на стр. 64.

У Побрђу, које се спомиње на стр. 255, постоји црква св. Јована са још два олтара, посвећена св. Петру и св. Ђорђу, која је ограђена г. 1868 на мјесту гдје је била стара црква. Старе су цркве Успеније и Вазнесеније, која је саборна.

На стр. 258 каже се, да је Подострог исто што и Подмаине. Међутим, ми смо горе казали, да се у шематизмима бивше Бокотворске епархије Подмаине назива манастир св. Петке, а у Подострогу је Успеније.

На стр. 260 наводи се Превлака у Тиватском заливу са црквом св. Арханђела Михаила, која се „зове Иловица и Љуштица“.

Одмах ћемо напоменути, да се име „Превлака“ у старим документима налази забиљежено под разним облицима: »Prevlachа«, »Preblacha«, »Prievlachа«, »Privilaqua«, »Prielaqua«, »Previlachа«¹²⁾, а не Иловица, или, како се у овој књизи нетачно каже „Љуштица“, мјесто правилног назива „Луштица“. Ту се писац позива на књигу В. Марковића „Православно монаштво и манастири у средњевјековној Србији“ (Сремски Карловци 1920). Марковић не стр. 73 ове своје књиге каже слиједеће: „При манастиру св. Арханђела на Превлаци, малом острвцу у Которском заливу, налазимо катедру зетског епископа. То је данашње острвце Страдиоти . . . средње од три острва која се пружају испред старих славица на Превлаци . . . Манастир је, међутим, и прије постојао као католички. Помиње га Дукљанин, који прича, како су Которани на овом острвцу (in insula quae S. Gabrielis dicitur) убили, по погибији дукљанског кнеза Владимира (+1015) његова стрица Драгмира. Овај се био склонио у цркву, али Которани развалише кров и убише га камењем и гредама. Год. 1166 помиње се један опат манастира »S. Michaelis Catarensis«. Овај стари манастир, или је био почетком 13 вијека запуштен, или га је тада Сава отео од католика. Острво, на којему је манастир, било је својина Которске епископије, како се види из једне папске повеље од 1346 год“.

¹²⁾ Иво Стјепчевић, Превлака, Загреб 1930 стр. 2. Овдје се даље каже да се сачувао и други, старији назив, који се упоредо јавља с првим до у XV в., а то је: Tombe, Tumba, Tomba, а долази од грчке ријечи „tumbos“, или латинске „tumulus“ и значи: хумак или брежуљак.

Из предњег се види, да се и В. Марковићу, на кога се писац позивље, поткрала једна крупна и велика погрешка, а то је, да је, говорећи о манастиру св. Арханђела Михаила на полуострву Превлаци, прешао на манастир св. Арханђела Гаврила на острву св. Гаврила (*insula S. Gabrielis*), које је касније прозвано Страдиоти, по грчким војницима, који су у доба Млетачке Републике, ту били настањени. Тако је помијешао полуострво Превлаку са острвом Страдиоти и манастир св. Арх. Михаила са манастиром св. Арх. Гаврила. Док се рушевине св. Михаила на Превлаци још добро виде, те се могу проучавати, то је арх. Ђ. Бошковић тражио г. 1937 остатке св. Гаврила на острву Страдиотима, о којима говори М. Црногорчевић у **Старинару** X књига 1 и 2, 1893, али их није могао пронаћи, јер је све потпуно зарасло у коров, шибље и купину.¹³⁾ Потребно би, дакле, било искрчити земљиште и онда копати.

На Превлаци је било у прошлости више цркава, које се спомињу у документима, а изгледа да их је било неколико и на Страдиотима. Данас је на Превлаци црква св. Тројице, коју је подигла г. 1834 контеса Катарина Властелиновић рођ. Сундечић, у којој су похрањене неке старине старог превлачког манастира.

Опат *S. Michaelis Catagensis*, који се спомиње г. 1166, неће бити опат манастира св. Михаила на Превлаци, који се у старим документима назива: *S. Michael de Tombe* или: *ecclesia sancti Michaelis de foris*, него опат св. Махаила у Котору, чија је црква још сачувана и у којој су прошлих дана откривени остаци старих фресака.

Пошто је Превлака давно сва у рушевинама (осим цркве св. Тројице и једне куће) то је управо неразумљиво, како се могло и помислити, да је г. 1750 умро у манастиру Иловици, што би имало да буде исто што и Превлака, архимандрит студенички Василије. Запис у књизи Ј. Стојановића „Записи и натписи“ II, бр. 2994 на стр. 165, на који се писац позива, гласи: „В лјето 1750 ноем. 30 престави се архимандрит Василие с великиє лаври царские наречене Стоуденица в манастирје во Иловацје, погребен бист у десној страни близ гроба духовника (Со) фрониа Добричевца. Поп Андреј, парох темишварски“. Дакле у запису и не стоји „во Иловице“ него „во Иловацје“, а пошто је запис писао поп Андреј, парох темишварски, види се да је то неки манастир у крајевима недалеко Темишвара, свакако врло далеко од наше Боке и нема никакве везе с Превлаком.

На стр. 276 спомињу се Радованићи у Луштици са црквом св. Николе, те се по једној новијој забиљешци, која није нимало вјеродостојна, држало, да је ту црква постојала још год. 1117.

О цркви Успенија Богородице (св. Госпође) у Радованићима, у Кртолима, која се спомиње на страни 277 ове књиге гово-

¹³⁾ Извјештај о испитивању средњевјековних споменика на Јужном Приморју, Споменик С А Н LXXXVIII, Београд 1938, стр. 135.

рили смо раније, када смо исправили погрешку и казали да се та црква не налази на Брдима, како је наведено на стр. 48, већ у Радовићима, како сада писац исправно наводи.

Манастир, чије се рушевине спомињу у селу Ратишевини на стр. 280, звао се Потпланина и има му чешће спомена у документима XVIII в. Црква св. Врачева ограђена је у XVII в. дозволом Турака, који су онда овим крајевима господарили, а тако исто и црквица Успеније. Црква св. Тројице била је г. 1806 запаљена од Француза и касније обновљена.

На стр. 287 наведено је под 1) Рисан „с манастиром званим Бања у заливу крај морске обале . . . У порти се налази црквиште св. Арханђела с отвореним тремом. У манастиру се чува епитрахил из год. 1606, дарован, можда, манастиру Стањевићу“. Под 2) наведена је црква у Рисну, посвећена св. апостолима Петру и Павлу, која се спомиње у XVIII в.

И овдје се догодила забуна и поткрала погрешка. Капела св. Арханђела са отвореним тремом не налази се у порти манастира Бање, како би се рекло по горњој стилизацији, него у порти парох. цркве св. Петра и Павла. Тако каже и А. Дероко, на којег се писац позива. — Даље већ је давно прочишћено питање поријекла епитрахила, који се чува у манастиру Бањи, те је дефинитивно утврђено, да је епитрахил био одређен за манастир Ст'иешти, чије се рушевине и данас виде у Румунији, те се у њему налази гроб жупана Строја с румунским натписом.¹⁴⁾

Према томе мишљење епископа Никанора и М. Валтровића на које се писац позива, као и многа ранија мишљења о поријеклу овог епитрахила и Миклошићево мишљење да потиче из доба св. Саве, којему га и традиција приписује, није тачно.

Парохијска црква св. Петра и Павла сазидана је г. 1601. Уз ову цркву саграђена је била год. 1663 католичка капела св. арханђела Михаила за породицу Кусидић, која је у Рисан дошла из околине Никшића, а касније се прозвала Колумбарић, те је прешла у католичку вјеру. Ова капела је у XIX в. уклоњена од цркве св. Петра и Павла, а Ришњани су год. 1847 саградили католицима, подаље од своје цркве, посебну цркву св. арх. Михаила, која је потпуно срушена усљед експлозије у прошлом рату.

На стр. 291 каже се, позивом на Б. Стрика (**Далматински манастири** стр. 223), да се у манастиру Савини налази мали сребрни кивот, у коме се гледа модел негдашње цркве манастира Тврдоша. То никако не може бити модел негдашње цркве манастира Тврдоша, јер је сребрни кивот на Савини готскога стила, а познато је, да црква манастира Тврдоша није била саграђена у готском стилу.

¹⁴⁾ Др. Ј. Мирковић, Црквени умјетнички вез, Годишњак Музеја Јужне Србије 1938 стр. 144; П. Д. Шеровић, старински епитрахил и наруквице у манастиру Бањи — Гласник Народног универзитета, бр. 1—3, Котор 1938, страна 41—48.

Мала црква манастира Савине, посвећена Успенију, доста је стара, али натпис у истој, који је у новије доба састављен, тобоже, према неком старом натпису, и из којег слиједи да је ова црква саграђена год. 1030, није вјеродостојан. Велика савинска црква почела се градити год. 1777, а црквица св. Саве више манастира, по којој је манастир и име добио, изгледа да потиче из средњег вијека. Да је манастир постојао на Савини год. 1648 види се из записа на петохлебници, која је тада била за овај манастир израђена. Од многобројних старина у манастиру Савини најважније су: крст, који се приписује св. Сави; рука царице Јелене, жене Душанове, окована у сребро г. 1759; плаштаница на црвеној кадифи, рад везиље Деспје г. 1659 у Београду; архијерејски амфор који је израдила Ирина Стефанова за Никодима, митрополита призренскога г. 1672; епитрахил са ликовима светаца за који Јиречек држи, на основу грчког записа на истоме, да је припадао породици Јустинијана, која је од г. 1365—1566 управљала острвом Хиосом на Егејском Мору; већ споменута позлаћена петохлебница манастира Тврдоша од г. 1648; јеванђеље оковано у позлаћено сребро приложено г. 1657 манастиру Тврдошу; двери из манастира Тврдоша са записом од г. 1683 итд. У библиотеци се чува знаменита „Савинска Крмчија“ (с краја XVI или почетком XVII в.); хрисовуља на пергамени, којом цар Урош дарива манастиру Милешеви храм св. Николе у Хвосну; повеља којом цар Урош потврђује повељу цара Душана у погледу дубровачког данка; повеља којом српски деспот Стеван Високи дарива манастиру Милешеви пет села у Моравицама; повеља из дана у Трговишту г. 1646, којом војвода угровлашки Јон Матеј Бесараб даје манастиру требињском, Тврдошу, сваке године новчану помоћ: повеља којом Јон Константин Бесараб одређује г. 1702 манастиру требињском сваке треће године по 7000 пјенеза итд. У манастиру се још налази велик број крстова, рипида, дискаса и путира, кадионица, епископских митра, те много драгоцених старих рукописних и штампаних књига, већином са врло важним записима.¹⁵⁾

За чувену цркву св. Срђа и Вакха на Подима, која се спомиње на страни 295 књиге, којој народна традиција и један запис, свакако из новијег времена, приписују дубоку старину, каже се да је основао Твртко I. По стилу изгледа да је црква заиста из XIV в. али нема доказа да је баш засновао Твртко I већ је то само претпоставка. Код ове цркве налазило се остатака старинског мозаика. У гробницама, које су смјештене у пјевницама, народ вјерује да су покопани тобоже неки краљ Драгутин и жена му Драгија. — Када се открију фреске у цркви, које су премазане кречом год. 1804, ваљда ће се моћи нешто поузданије казати о времену постанка ове цркве.

¹⁵⁾ Манастир Савина у Боци Которској од М. Ш. Црногорчевића у Вјеснику Српске цркве, Београд 1901.

На стр. 309 говори се о манастиру Стањевићу, који је у рушевинама „сјеверно од Будве“. Пошто је тај бивши манастир код Побора, то би, можда, могао бити онај „Поборски манастир“, који се спомиње на стр. 255, а не св. Недјеља, која је, како смо горе навели парохијска црква поборска.

На стр. 321 спомиње се село Сутвара у Грбљу, гдје је црква св. Варваре, саграђена прошлог вијека, пошто је порушена стара мала црква, за коју се вјерује, да је потицала из XVI в. — Црква св. Јована није у Сутвари, како се то у књизи погрешно каже, већ у сусједном селу Дубу.

За цркву св. Стефана у Сушћепану, која се такође спомиње на стр. 321, приповиједа се да је ограђена у доба херцега Стјепана. На звонику су биле узидане двије плоче са вијугалицама, палистама и грифонима, које се сада налазе у црквеној порти.

Довде смо се осврнули на оно што је, на основу литературе, у књизи речено о разним бокелским црквама и манастирима и исправили веће погрешке, које су се поткрале. Уз то смо са неколико ријечи разјаснили зашто су знамените односне цркве и манастири, о којима је у књизи говора, а од којих су многе само по имену споменуте. При томе смо запазили, да су у књизи споменуте многе цркве, које нијесу ни давно грађене, нити имају било које историске или умјетничке важности, а пропуштене су многе важније и знаменитије цркве које су често пута биле од нарочитог значаја за народни живот у прошлости. Овдје ћемо навести неке од истих, за које мислимо да их је требало споменути, јер су важније него многе од оних, које су у књизи наведене.

У Ластви, у Грбљу, старинске су цркве св. Илије и св. Спаса, која је живописана г. 1747, покрај којих су велика стара гробља. За манастир Подластву предање каже, да га је зидао цар Душан. Манастир је био изгорио у Првом свјетском рату, али је потпуно обновљен и црква освећена још г. 1935.

Око старинске цркве св. Вартоломеја у Кримовицама има врло старих гробница, а у близини се налазе рушевине неке старинске цркве, која је била, како изгледа, посвећена св. Крсту.

Код цркве св. Теодора у Загори предање каже да је постојао манастир св. пророка Амоса, те да су сељани славили овог свеца као крсно име, а данас им је Видовдан прислужба. На Сутилији налази се старинска црквица св. Илије, а до ње нова, велика црква, посвећена истоме свецу.

У Вишњеву је старинска црква св. Госпође, те се у истој чувао антиминос, који је осветио владика Данило г. 1734. На Гњилиштима је црква св. Срђа, пред којом су рушевине старије, истоимене цркве.

У Ковачима је црква св. Госпође, која је, по предању, врло стара. Св. Сава је саборна црква кнежине Бојковића. Црква је малена, а око исте се почела градити нова, велика црква св. Саве г. 1871, али је радња давно прекинута.

У Главатима је стара црква св. Ђорђа са многим старинским гробницама. У Укрупцима је такође старинска црква св. Ђорђа, а у Трешњици је црква св. Јована Богослова са великим бројем старинских гробница.

У Наљежићима су старе цркве св. Госпође и св. Илије са старинским гробницама. За цркву св. Илије се каже, да је сази- дана прије битке на Косову. У Шишићима је црква св. Мине, о- грађена на темељима старе цркве и црквица св. Ђорђа са живо- писом, који потсећа на живопис цркве св. Николе у Пелинову.

У Пријерадима је црква св. Ђорђа са припратом подигнутом на спрат, гдје је била школа, у којој је био учитељ Вук Врчевић.

У Пријевору, недалеко од Будве, налазе се развалине цркве св. Врачева са старинским гробницама. Ту је и црква св. Петке обновљена г. 1861 и уз ову порушена црквица св. Јована.

У Горовићима је црква св. Госпође, која је подигнута г. 1853 на темељима старе цркве. То је саборна црква „кнежине св. Го- спође“. У близини старих црквица св. Ђорђа и св. Јована има вр- ло великих и тешких поклопница на старинским гробовима.

У Брајићима је црква св. Димитрија, ограђена прошлог сто- љећа, на основама старинске цркве, за коју народно предање ка- зује, да је градио „цар Шћепан“.

У Маинама Кратним (Доњим) су једна крај друге црквице св. Петра и св. Павла. Цркву св. Павла основао је у XVIII в. мле- тачки ђенерал Раде Краповић, родом из Маина, а у истој се на- лазила једна црквена књига (Антологин) са власторучном биље- шком Његошевом, из које се види, да је исту даровао Његошу цар Никола Павловић. — У засеоку Станишићима је црква св. Јована Претече са многобројним поклопницама око исте. У народу се при- повиједа, да су овамо доносили ради сахране мртваце из Грађана у Црној Гори и да је, према томе, црква врло стара.

У Горњим Маинама је црквица св. Илије са великим бро- јем старинских гробница. По предању носили су, тобоже, мртва- це из Љешанске Нахије, да их оvdје покопају. Недалеко су руше- вине св. Луке, које потичу из давнине. И око старинске црквице св. Спаса има старих гробница.

Западно од манастира св. Петке у Подмаинама постојао је старински манастир с црквом св. Марка. Овај манастир, који је био зубом времена нарушен, Млечићи потпуно разорише, када у ове крајеве дођоше Шћепан Мали и патријарх Василије Бркић и од народа и свештенства бјеху лијепо примљени. Остаци зи- дова манастирске цркве са фрескама светитеља постојали су све до г. 1885, када су потпуно порушени и сравњени са земљом.¹⁶⁾

На брду Ђурђевцу, у близини Побора, постојао је замак са утврдама и у њему црква св. Ђорђа, која се спомиње у докумен-

¹⁶⁾ П. Д. Шеровић, Манастир Подострог у Подмаинама, Котор 1937, стр. 35.

тима XVI и XVII в. У Дуљеу је манастир св. Стефана, који, по традицији потиче из доба цара Душана. Каже се, да се у овом манастиру покалуђерио српски патријарх Арсеније III.

У Тудоровићима су старе цркве св. Димитрија и св. Николе, а у Петровцу су цркве св. Илије и св. Томе и црквица св. Недјеље на острву Катичу.

На врху града Св. Стефана, у Паштровићима, налази се мала старинска црква св. Стефана, која потиче, како се држи, из XV в., када су Паштровићи овај мали град сазидали. Уз ову малу саграђена је и нова, већа истоимена црква. У граду је и врло мала, напуштена, црквица Преображења са фрескама, које провирују испод малтера, којим је унутрашњост цркве била касније облијепљена.¹⁷⁾ Још је била у граду једна старинска црквица св. Госпође, гдје је некада био, како изгледа, манастир. Иста је била прије неколико година обновљена и другом свецу посвећена.

Значајне су рушевине манастира Рца (Ртац, Rotecium) у Спичу, гдје се међу рушевинама налазе остаци и мале цркве из XI вијека. За цркве у Ђурманима држи се, да су грађене у доба Немањића.

У Грбљу, Паштровићима и Спичу налази се, како смо видјели, велик број старих цркава, што није ништа необично када знамо да су то стара насеља из средњег вијека о којима имамо доста података, а нарочито у старим нотарилним књигама у Државном архиву у Котору.

Сада ћемо прећи на Општину херцегновску и рисанску.

У Јошици, крај села Бијеле, на једном убавом брежуљку над морем с прекрасним видиком, диже се православна црква св. Недјеље. Данашња црква је ограђена на мјесту гдје је раније била стара црква, а освећена је г. 1867. Стара црква, коју су порушили када су оградиле нову, подигнута је г. 1675 у доба турске владавине у овом дијелу Боке. Оградиле су је три овамо досељене породице: Радојевићи (данас Балићи), Ерцеговићи и Цицковићи (који су онда имали друго презиме). Пошто су цркву оградиле без дозволе турских власти, ударише им Турци за казну тешки намет и до исплате задржаше код себе два њихова таоца. Када глобу исплатише, добише „златним словима потписано царско писмо“, које је бивши далматински владика, а касније карловачки патријарх, Јосиф Рајачић, када је г. 1832 био у канонској посјети у Јошици, собом однио, да га даде превести на наш језик. Али, нажалост, томе се документу сваки траг изгубио. Сачувао се само неки доста сумњиви италијански превод из прошлог вијека. Да је Рајачић заиста то оригинално турско писмо собом понио, имамо потврду у старом Консistorиском

¹⁷⁾ П. Д. Шеровић, Стари натписи и записи — Гласник Народног универзитета бр. 3—4, Котор 1938, стр. 49.

архиву, који се данас чува код Архијерејског намјесништва у Котору, гдје се у Регистру за г. 1832 под бр. 206 о томе говори.

Када је један огранак братства Ерцеговића прешао на римокатоличку вјеру (изгледа да су се Цицковићима прозвали они Ерцеговићи, који су остали у православној вјери), у доба млетачко био је у овој цркви подигнут римокатолички олтар, који је ту остао све до г. 1812.

Стару цркву св. Недјеље спомиње два пута у својим радовима познати хрватски историчар Иван Кукуљевић-Сакцински, који је путовао по овим крајевима. Први пут говори овако: „Недалеко од Савине стоји старинска црква св. Недјеље у бизантинском слогу на крст саграђена, која је до половице у земљу пропала. Сада ју желе, жалибоже, порушити па нову оградити, јер се у овоме окружју као ни у дубровачком за старе споменике грађевине нико не брине, нити има овдје когод паску над њима“. (Izvjestije o putovanju kroz Dalmaciju, Napulj i Rim, Загреб 1857, стр. 41). И други пут спомиње ову цркву, за коју каже да је саграђена „у слогу бизантинском, која на половицу из земље вири“. (Putne uspomene . . . Загреб 1873, стр. 96 и 97). У овој цркви има неколико важних историских и умјетничких предмета.

На мјесту званом Пред Иван или Пред Диван у близини Топле нађена је половином прошлог вијека плоча са улошком натписа, на којем се, између осталог, читају ријечи: Rex Uroxi (us). Држи се, да је у доба Немањића ту био манастир.¹⁴⁾ Плоча је изгубљена. Њезин власник, пок. Антон Ђуриновић, намјеравао је у своје доба послати на Цетиње књазу Николи, а да ли је то тада и извршио, није нам познато. У Саловићима је црква св. Стефана, сазидана г. 1687. На Каменоме је такође црква св. Стефана, како изгледа, ограђена у XVII в., а обновљена г. 1787 и црква св. Николе сазидана око г. 1700.

У Мојдежу је црква св. Спаса, ограђена г. 1771.

У Требесињу, у порти цркве св. Томе, сазидане г. 1778, налази се олтар црквике св. Петра, која је врло стара. У близини је, у једној дубрави, по предању, био манастир св. Госпође.

У Ублима је парохиска црква св. Ђорђа, првобитно саграђена г. 1746, а касније обновљена, те малена црква св. Госпође, за коју се држи да је саграђена у XVII вијеку, када су се преци данашњих сељана овамо настанили.

*

У Боки има велик број цркава, сразмјерно скоро више него у иједном другом нашем крају. У овој Петковићевој књизи, обухваћен је велик број оних важнијих и значајнијих; али ипак становит број их је и пропуштен, што смо ми овдје надопунили.

¹⁴⁾ П. Рафаиловић, Преглед најстаријих православних цркава и манастира у Боки Которској — Споменица манастира Савине, Котор 1930, стр. 38.

О свим овим црквама, које су испуштене, има довољно података у литератури, коју је аутор, говорећи о другим црквама, богато искористио (нарочито у радовима Црногорчевића, Накићеновића и Стратимировића) стога ми, осим неколико случајева новије литературе, нијесмо ту старију литературу ни наводили.

Са ово неколико напомена и надопуна, које смо овдје учинили, мислимо да смо, одазивајући се апелу академика Петковића, прилично испунили задатак, који смо овом радњом себи поставили.

П. Д. ШЕРОВИЋ

Д-р ФЕРДО ЧУЛИНОВИЋ: „1918 НА ЈАДРАНУ“

(Изд. „Глас рада“, Загреб, 1951)

Д-р Чулиновић је у овој својој књизи приступио расвјетљавању и анализи једне револуционарне акције, за коју, иако је из релативно новијег доба, и премда су још живи многи њени савременици и учесници, можемо рећи да је била мало позната. То је побуна морнара 1918 године у јадранским лукама Котору, Шибенику и Пули.

Основни циљ аутора у току обраде ових догађаја био је да одреди идејно-политички карактер ових револуционарних акција.

Ращчишћавање овога питања наметало се као нужно и зато што је оно у досадашњој домаћој и страниј буржоаској историографији приказивано погрешно и сасвим тенденциозно. По неким оцјенама, ове акције су биле обичан револт аполитичне масе морнара чији циљеви нијесу прелазили оквири жеља за повратак кућама. Покрет се у суштини своди на жељу морнара, којима су досадиле ратне тешкоће и војнички живот, да се врате кућама и наставе домаће послове. Уколико је овом покрету морнара и признавата каква политичка свијест и одређени политички циљеви, њему је даван различит карактер: искључиво национално-ослободилачки (као што је случај и с нашом историографијом буржоаског правца), или чисто бољшевички, па зато и антидржавни (колико је карактер „бољшевизма“ у овој акцији разјарио и аустроугарску и југословенску буржоазију, види се по томе што се Аустрија ни послерије завршетка рата и пропасти као двојна монархија није одрекла суђења неким учесницима; југословенска, пак, буржоазија, преко својих заповједника поморским снагама, забранила је традиционално одавање помена стрижљаним морнарима — учесницима у побуни у Боки Которској с мотивацијом да су били бољшевички и антидржавни елементи).